

PRVNÍ ČÁST

Zahanbení, stud a ponížení

1

Úzkost být viděn: narcistická pýcha a narcistické ponížení

Vidět i být viděn jsou důležité aspekty narcismu. Zvýšené sebeuvědomění, které je vždy rysem narcismu, se stává naléhavým, jestliže pacient pozbude ochranu narcistického vztahu a je nucen snášet určitou míru oddělenosti. Předtím se cítil ukrytý a chráněný a nyní si připadá nápadný a vystavený pohledu, který ho činí zranitelným vůči ponížení. Tento prožitek může být zdrcující a nesnesitelný, zvláště tehdy, když má pacient pocit, že pramení z odvety za jeho využití pohledu k ustanovení nadřazené pozice, z níž by mohl na druhé hledět spatra. V této kapitole popisuji, jak může být potřeba se takovému ponížení vyhnout nebo je rázně ukončit tak naléhavá, že se pacient nedokáže vyrovnat s vinou a dalšími emocemi spojenými se ztrátou, které by jinak mohl snést. Bude to bránit jeho vývoji, pokud se mu nedostane podpory, kterou potřebuje, aby svému ponížení porozuměl, a tudíž je lépe snášel.

Všichni známe emoce, které se nás zmocňují, když nás někdo pozoruje. Víme, že to v nás může vyvolávat příjemné i nepříjemné pocity: kromě pýchy, slasti z obdivu a uspokojení exhibicionistických impulzů to jsou také krajně nepříjemné pocity zahanbení, studu a ponížení. Právě na ně se chci v této kapitole zaměřit, protože jsou podle mého názoru důležité v klinické praxi a mohou hluboce ovlivnit pacientovo prožívání analýzy. Navíc se domnívám, že ponížení v sobě má cosi zvláštním způsobem nesnesitelného, co vyžaduje bezodkladnou úlevu. Pacient se tohoto prožitku může tak bát, že se mu snaží za každou cenu vyhnout. Někteří pacienti se snaží skrývat před zraky druhých, jiní se snaží tento prožitek zvrátit a pokoušejí se získat obdiv a další se snaží chránit tím, že ponižují druhé. V přenosovém vztahu může

následovat boj o dominanci (Steiner, 1999, 5. a 6. kapitola). Zde je důležitým ukazatelem relativní moci a relativního postavení směr pohledu. Pacienti se cítí poníženi, když mají pocit, že jsou malí, závislí a že na ně analytik hledí spatra. Proti takovým pocitům se mohou bránit tak, že hledí spatra na analytika nebo se ho snaží přimět, aby společně s nimi hleděl spatra na někoho jiného. U pacientů, kteří introjektivním nebo projektivním nabytím nadřazenosti dospěli k narcistické pýše, je zvláště pravděpodobné, že budou mít pocit, že objekt, v němž vyvolali pocit méněcennosti a podřadnosti, jejich obrany prohlédne a v odvetě se je pokusí ponížít.

Herbert Rosenfeld (1964) zastával názor, že nejdůležitější funkcí narcistického vztahu je zabránit prožitku oddělenosti subjektu a objektu. Projektivní a introjektivní identifikací si narcistický pacient může přisvojit žádoucí vlastnosti, které patří objektu, a nežádoucí vlastnosti vypudit. Proto není schopen rozvinout vztah se skutečně odděleným objektem. Nevztahuje se k objektu, který je na něm nezávislý, a místo toho popírá svou závislost a chová se, jako by měl veškeré vlastnosti i výživu, které potřebuje. Jestliže pacient přijde o pocit všemocné soběstačnosti, dostane se do kontaktu s pocity závislosti a nesplněných potřeb, které v něm vyvolávají úzkost. Jestliže v něm objekt vzbuzuje frustraci, reaguje zlostně a zklamaně, jestliže však připustí svou lásku a závislost na dobru objektu, narazí na svou závist. Rosenfeld popsal, jak narcistický objekt ní vztah chrání pacienta proti těmto úzkostem. Objevují se, je-li ohrožena jeho všemocnost.

Tyto úzkosti jsou důsledkem zřetelnějšího *vidění* objektu, když narcistická organizace ochabne nebo se zhroutí. Pacient je v zášádě všechny považuje za důležité. Zároveň se však musí vyrovnávat s důsledky toho, že je *viděn*, a s ponížením, které to může vyvolat. Již jsem popsal, jak narcistické organizace vytvářejí psychická útočiště (Steiner, 1993, česky 2018), kde se pacient může ukrýt, aby nebyl viděn. V této kapitole rozebírám situaci, s níž se pacient střetává, když útočiště už není k dispozici. Za těchto okolností může mít pocit, že je nucen střetnout se s nepřátelskou realitou dříve, než je na to připraven, a že ho druzí pozorují, posuzují a odsuzují.

Je-li subjekt příliš blízko objektu, je vidění rozostřené. Na objekt lze zaostřit pouze tehdy, když ho pozorujeme z odstupů. Totéž platí, jestliže *jsme viděni*. Očekávání nepřátelského pohledu se objevuje právě tehdy, když jedinec vystoupí z psychického útočiště a vytvoří si odstup od objektu. V obou případech vznikají úzkosti a mohou způsobovat zintenzivnění narcistických obran. Situace je však komplikovanější, protože upřený pohled lze různými způsoby využít k opětovnému navázání narcistického vztahu, například jako prostředek, jak vstoupit do objektu a nalézt v něm útočiště, znovu ho ovládnout a získat jeho vlastnosti. Z klinického materiálu, který předkládám v této kapitole, vyplývá, že v tomto případě ponížení vzbuzuje obzvlášť velkou obavu.

Prožitek vystavení upřenému pohledu vyvolává více či méně intenzivní diskomfort na škále pocitů od silných rozpaků a studu přes zahanbení až po ponížení a potupu. O důležitosti těchto pocitů svědčí velký počet slov, která se s nimi v angličtině [i v češtině] pojí. Uvedme alespoň některé z nich: pacient se může cítit opovrhovaný, pokořený, potupený, pošpiněný, zlehčován, zmračený, znemožněný, zneuctěný, znevážený, zostuzený, zranitelný či ztrapněný. Na této škále sice existují důležité a jemné významové odstíny, takže diskomfort se obvykle zmírňuje, jak se jedinec pohybuje od ponížení přes stud až k zahanbení, ale i ti, kteří jsou plaší, skromní a červenají se, velmi naléhavě vyhledávají úlevu. O nesnesitelnosti tohoto prožitku vypovídá, jak lidé obvykle popisují ponížení, zahanbení a stud. Často říkají například: „Než to znovu podstoupit, tak radši zemřu.“ Nebo: „Div jsem se nepropadl hanbou do země.“ V některých kulturách může ponížení ospravedlňovat pomstu i sebevraždu (Benedict, 1946).

V posledních desetiletích oživila zájem o stud řada studií a vzniklo tak mnoho zajímavých a důležitých děl, především v USA. Nejvlivnějším a nejvýznamnějším z těchto autorů je pravděpodobně Leon Wurmser (1981, 1987) a jeho práce jsou nejpevněji zakotveny v psychoanalytickém přístupu. Wurmser poskytuje podrobnou definici studu a zřetelně ho odlišuje od viny. Uvádí mnoho klinických ukázek a dopodrobna probírá různé stránky

studu. Spojuje ho s narcismem a s prožitkem, že je jedinec pozorován.

Obnovený zájem o toto téma částečně podnítil Kohutův (1971) rozbor narcismu a úlohy, kterou objekt sehrává v sebeobrazu dítěte – jestli jej potvrzuje, nebo mu odporuje. Kohutovy poznatky rozvinul a propracoval především Andrew Morrison (1983, 1984, 1987), když popsal, jak může vzniknout stud, jestliže vnější objekty nepotvrzují pacientův pocit ze sebe samého. Zajímavý výbor z prací o studu sestavil Donald Nathanson (1987). V tomto sborníku se rovněž zabývá otázkou, jak je stud využíván v sociálních vztazích za účelem vytváření hierarchií moci. Melvin Lansky (1996, 2001, 2005, 2005a, 2007) dopodrobna popsal význam nevědomého či skrytého studu, který může někdy zastírat vina. Rovněž uvádí důležitou spojitost mezi studem a závistí, když upozorňuje, že obojí vzniká ze srovnávání a že závist často pramení ze zahanbujícího pocitu méněcennosti. Stejně jako mnoho dalších autorů, kteří se tímto tématem zabývají, nabízí zajímavé studie postav z klasické literatury.

Dříve se tomuto tématu věnoval například Erik Erikson (1959) v práci o identitě a vývoji či Ruth Benedictová (1946) v antropologickém pojednání o kultuře viny a kultuře studu nebo Helen B. Lewisová, která ve své klinické práci uplatnila některé poznatky vývojové psychologie.

Příspěvky evropských autorů k této problematice jsou méně četné, ale někdy rovněž významné. Podle W. R. D. Fairbairna (1944, s. 84; viz též Ogden, 2010) stud vzniká, když dítě prožívá odmítnutí své lásky.

Zároveň se pro dítě také stává nebezpečným projevovat svou libidinózní potřebu, tj. svou rodící se lásku, tváří v tvář matčinu odmítnutí, neboť se to rovná vybití libida do citového vakua. Toto vybití je provázeno mimořádně zdrcujícím citovým prožitkem. U staršího dítěte se podle všeho jedná o intenzivní ponížení vzniklé znevážením jeho lásky. Na hlubší úrovni (nebo v ranějším věku) prožívá stud, že projevuje své potřeby, které jsou opomíjeny nebo znevažovány. Kvůli těmto prožitkům

ponížení a studu se cítí být degradováno do stavu bezcennosti, zbídačenosti či ožebračení. Pocit vlastní hodnoty je ohrožen a dítě si připadá „méněcenné“.

Fairbairn prohlašuje, že citový prožitek je „mimořádně zdrcující“. Clifford Yorke (1990) v obsírné a podrobné práci hovoří o pozorovacích studiích matek a batolat. On a jeho tým pozorovali, že u některých dětí je stud závažný a hendikepující a podle jejich pozorování se obzvláště vyskytuje v souvislosti s potížemi s chozením na nočník a se zachováváním čistoty. Yorke rovněž uvádí ranější studie a zařazuje do své práce přehled Freudova přínosu k tomuto tématu. Další britský autor Phil Mollon (2003) přistupuje k této problematice z kohutovského hlediska.

Emmett Wilson (1987) přezkoumal francouzské práce na toto téma. Uvádí, že na první pohled se zdá, že francouzští autoři je dosti přehlížejí. O studu se však zmiňuje řada významných studií, především práce Andrého Greena (1983), který staví do kontrastu Oidipovu vinu s Ajaxovým studem v Sofoklových dramatech. K tomu lze přidat zajímavou práci Jeana-Luca Donneta (2009), jenž se zabýval celoživotním studem, který si nesl hrdina románu *Lord Jim* od Josepha Conrada. Z dalších evropských příspěvků je třeba zmínit knihu německého psychiatra Günthera Seidlera (1995), která nabízí všestranný rozbor studu, včetně mnoha filozofických aspektů.

Zvláště je třeba vyzdvihnout fascinující studii *Keats and Embarrassment* (Keats a zahanbení) od Christophera Rickse, v níž je bohatě doložena básnickova citlivost vůči studu. Ricks má široký záběr a mimo jiné rozebírá Darwinovy práce o červenání a Goffmanovy (1956) sociologické studie, které spojují zahanbení s individuální identitou.

Existuje také obsáhlá literatura o úloze upřeného pohledu, zírání (*gaze*), především z hlediska vývoje pocitu identity, který mnoho autorů spojuje s prožitkem, že je jedinec pozorován. Popis zrcadlové fáze vývoje zaujímá důležité místo ve vlivných, ale složitých pracích Jacquesa Lacana (1956) i v kliničtěji zaměřených postřezích Donalda Winnicotta (1967, s. 112), který označuje

matčinu tvář za první zrcadlo: „Co vidí kojenec, když se dívá na matčinu tvář?“ ptá se a vzápětí odpovídá, že „obvykle kojenec vidí sebe“. Připadá mi nasnadě, že Winnicott popisuje narcistický typ objektního vztahu a téměř odkazuje na samotného Narcise, který spatřil svůj obraz ve vodě. Winnicott však upozorňuje, že narcismus by neměl být interpretován předčasně, a stejně jako Kohut (1971) zdůrazňuje, jak je pro sebeocenění dítěte důležitý matčin souhlasný pohled. Tento názor zastává i Kenneth Wright (1991, s. 270), když píše: „Obraz dítěte, který mu ‚druhý‘ sděluje, se takto stává formou, jejímž prostřednictvím se dítě chápe a poznává.“ Naproti tomu mnozí kleiniánští analytici se domnívají, že je důležité vyhnout se koluzi (nevědomé a nepřiznané souhře) s pacientovým přáním zachovat si narcistickou idealizaci. S Kohutem a Winnicottem sice v této otázce nesouhlasím, ale chápu, že pacient může být citlivý na to, že se na něj analytik dívá spatra a ponižuje ho. Pokud zaznamenáme tento sklon k ponižení, můžeme pacientovi pomoci, aby se vyrovnal s bolestnou realitou.

Jestliže tyto stavy rozpoznáváme klinicky, domnívám se, že je musíme zařadit i konceptuálně. V tomto ohledu považuji za užitečnou Brittonovu definici. Britton rozvinul své myšlenky o triangulárním prostoru (*triangular space*; 1989) a popsal, jak se vztah dítěte k *primárnímu objektu* neboli *objektu touhy* komplikuje vědomím *sekundárního objektu*, který se stává *pozorujícím objektem* a vynáší soudy o vztahu dítěte k primárnímu objektu (Britton, osobní sdělení, 1995). Díky tomu jsem dospěl ke schematické definici, že neuspokojivé zkušenosti s *primárním objektem* převážně vyvolávají vinu, kdežto neuspokojivé zkušenosti s *pozorujícím objektem* vzbuzují stud. O vině se hodně psalo v souvislosti s výroky Kleinové o depresivní pozici (Klein, 1935, 1940; Steiner, 1990a, 1993), ale o úloze zahanbení ve vztahu k *pozorujícímu objektu* se běžně nehovoří. Kritičnost *pozorujícího objektu* je samozřejmě rozhodující pro Freudovu definici oidipského komplexu, v níž otec představuje moc a autoritu, která vyslovuje soudy a hrozí trestem, v konečném důsledku v podobě kastrace a smrti. Chvála či obviňování a odměna či trest jsou funkcemi pozorujícího objektu a jsou zahrnuty do klasické definice Nadjá (superega).